

הרב לוי יצחק סופר מו"ץ בויליאמסבורג

האתרוגים המכונים "יאנאווע" (א)

עיון בצורך המסורת ותועלתה לענין האתרוג ע"פ דברי מרן החת"ס ז"ל². ומבין הפרקים יתבאר טיב ענין ההרכבה בימי חז"ל עד שנתחכמו הגננים לעשות רק באופן שלא יהי' בו שום שינוי.

*

המקור לענין המסורה ומעלתה

ידועים דברי החת"ס ז"ל בתשובותיו (ליקוטי תשובות סי' כה ובאו"ח סי' רז)³ שהמסורת ביד יוצאי אשכנז מדור דור עד לזמנם של רבותינו הצרפתים בעלי התוס' שבירכו על אתרוגים הבאים מ"יאנאווע", עיי"ש. דברים אלו נכתבו בתשובה לשאלה שנתעוררה⁴ אחרי שנשתבשו הדרכים בעקבות המלחמה ולא יכלו להביא אתרוגים מיאנאווע, ומפני הדחק הוצרכו להביא ממקומות חדשים כמו מהאי קורפו שבמערב מדינת יון ע"י גבול מדינת אלבאניע⁵, ולאחר מכן [בערך שנת תקפ"ב] גם מהאי קורסיקו השוכנת בצד מערב מדינת איטאליע. ונשאלו גדולי הדור אם מותר לצאת בהם ולברך עליהם באשר אין ידוע עליהם אם הם כשרים או מורכבים, ואם אפשר לסמוך על סימנים המבדילים בין האתרוג להמורכב שנמסרו ע"י המהרי" מפאדווה ז"ל ויתבארו להלן.

1. עוד דינו נטוי' אי"ה לדבר בשבח כל שאר מיני האתרוגים המוחזקים והנפוצים, וזה יצא ראשונה לפי הידיעות שהם בידינו לע"ע. מטרת החקירה הוא לברר היחוס של האתרוגים הנפוצים למיניהם, וכדי לאמת ולקבוע המעלות והמורדות האמורים להיות בהם. לפי הביורר והידיעות יוכל הקורא לשפוט בעצמו ע"פ דעת תורה איזה מהמעלות חשובים אצלו יותר. וכמובן שהכל נאמר בתורת לימוד להבין ולהשכיל בדברי רבותינו הק' ולא לפסוק הלכה למעשה. וכאן המקום להודות לכל אלו שהיו לי לעזר ונהגו בי טובת עין למסור לי הביוררים הכתבים והתמונות שבידיהם, בין בענין האתרוג של יאנאווע ובין בשאר מיני אתרוגים. ישלם ה' פעלם ותהי משכורתם שלמה מעם ה'. ובקשתינו שטוחה לפני כל מי שיש בידו עוד איזה ידיעה נחוצה בענינים אלו שבל ימנה טוב מבעליו.

וברם דא צריך לאודיע שהמאמר הזה היתה למראה עיני כמה גדולי פוסקי דורינו שליט"א שהעירו הערות נחוצות, ועודרו להרפיסו.

2. כל מה שכתבנו פה הוא לפי ההנחה הנפוצה שאתרוגי קאלאבריע הן הם אתרוגי יאנאווע של הפוסקים, ויש עדיין מקום עיון בזה ע"פ דברי המהרי" מפאדווה ז"ל ונבארנו במאמר הבאה בס"ד.

גם יתבאר שם אם יש עדיין איזה יתרון להענין של מסורה אחר שנתרועעה החוקה של בלתי מורכב אשר שם, אחרי שמצאו שהפסולת מרובה על האוכל ואין לוקחין משם אתרוג בלי בדיקת כל אילן בנפרד ע"פ הדרכים המבוארים בקונטרס "פרי עץ הדר" (ירושלים תרל"ח) אם הוא גדל על שרשי עצמו או מורכב ע"ג שורש של אילן אחר.

3. התשובה שבליקוטי תשובות נכתבה מקודם להתשובה שבס"ד ר', והחת"ס בס"ד ר' מתייחס למה שכתב מכבר בליקוטי תשובות (שו"ת מגד יהודה ח"א או"ח סי' יד אות יז).

4. לפמש"נ בליקוטי תשובות.

5. בשנת תקמ"ה כי"כ החת"ס שם. ובשנת תקע"ד לא יכלו להביא אפילו מקורפו ולא היתה בביהכניס כ"א אתרוג אחד כמי"ש בס"ד קפב, וראה בדרשות חת"ס לחג הסוכות (ע' מז) מה שדרש בקהל ה' בשנה שהוא בעת שלא נמצא אתרוג כשר, ואסר ליטול המורכב משום דילמא אתי למיסרה. ובשו"ת השיב משה (סי' כ) בסופו כ' דבשנת תקע"ד לא

הי' נמצא אתרוג כשר בכל האקלים מחמת המלחמות, אבל הוא הותר לברך עליו בשעה"ז.

6. ממשמעות התשובה הנ"ל, וכן משמע גם בשו"ת בגדי ישע סי' יד (בתחלת התשובה).

וע"ז יצא פסקו של מרן החת"ס ז"ל אשר אתרוגי "יאנאווע" כשרים הם ע"פ המסורת שהוא אתרוג ולא מורכב, וכמו עוף טהור הנאכל במסורת. אבל אם רוצה לקחת אתרוג חדש שאין עליו מסורה מימי קדם, צריך ע"ז השגחה ברורה שיעידו בודאי שאינם מן המורכבים. דברי החת"ס אלו היו נר לרגלי הרבה האחרונים ז"ל שדרכו בדרך זה לחפש על האתרוג ולבדוק אם יש עליו מסורה ידועה מימי קדם.

ובתשובת בית אפרים (סוף סי' נו⁷) התיר את אתרוגי קורפו אחרי שבדקו את האילנות ע"י עד כשר ונאמן מחשש הרכבה. וכתב שאע"פ שהוא מקום חדש ויש להסתפק על מקור הנטיעות אולי נקצצו היחורים מאילנות מורכבים במקום אחר, וחששו ע"ז מחמת שהיו נאים ומהודרים יותר מאתרוגי "יאנאווע", מ"מ הרי הם כשרים ע"פ מה שהאריך לבאר שהיחור מן המורכב כשר. ומ"מ מסיק דלכתחלה במקום שמצוי אתרוגים מ"יאנאווע" עדיף טפי ליקח מהם שהרי עליהם אין שום חשש, אלא שאם לא נמצא נקי מ"יאנאווע" יש ליקח מ"קורפו". ומאז נחלקה עדת ישראל לשתי מחנות, אותם שהקפידו יותר על חשש מורכב ותולדות מורכב, היו מהדרים ליקח דוקא מ"יאנאווע" מפני שהי' עליו מסורה ברורה ולא נשמע עליהם שום חשש מענין הרכבה, ואחרים היו מהדרים ליקח מ"קורפו" מפני שהיו נקיים ונאים ובעלי פיטומות.

אבל בשו"ת מוהרא"ל (מהגאון מפלאצק זצ"ל או"ח סי' ו אות כג⁸) שדא בהו נרגא, וכתב שאף שבזה נהגו אבותינו, אין מזה ראי' לפי שדרו בריחוק מקום ולא יכלו לראות אם הם מורכבים או לא. ולמעשה אע"פ שלא עלה בלבו לפסלם בלי שמץ ערעור, העדיף את אתרוגי קורסיקו אע"פ שאין עליו שום מסורה כל דהו אם האמת מה שאומרים שהוא גדל ביער⁹ בלי טיפול, אחר בדיקת הסימנים אם הם טובים לכה"פ כמו היאנאווער, עיי"ש.

ובאמת שצ"ע דעת רבותינו אותם שהעדיפו אתרוגי יאנאווע על של קורפו מצד המסורה. דבשלמא אחר שנבדקו האילנות ב"יאנאווע" ונמצאו נקיים מחשש מורכב, ולא נשאר לנו לחשוש אלא לתולדות המורכב, על זה באה המסורה להודיע שמעולם הי' כן. אבל אם באנו לסמוך על החזקה גרידא, הלוא טוב הי' לקחת מאתרוגי קורפו אחרי שבירר הבית אפרים ז"ל שאין ביניהם שום מורכב.

ונהי דהבית אפרים ז"ל עצמו הי' דעתו דיש לסמוך על האומדנא שבכל מקום שנוטעים האתרוגים לסחורה אין בו שום חשש הרכבה כמו שביאר בתשובה הנ"ל¹⁰ משום דלא מרעי אומנתו, ובשביל זה גם לא הצריך לקבוע השגחה בקורפו מפני החשש של שמא ישתנה הדבר, וע"כ לא מיגרע גרעי גם האתרוגים של "יאנאווע" שהיו ניטעים

7. ד"ה והנה הארכתי בזה, וכן בשערי תשובה סי' תרמט סק"ד.

8. והיא לו נדפסה בשו"ת בגדי ישע (שאליו נכתבה התשובה והוא בסי' טז) ובספר זכרון מלך ובעוד כמה מספרי מהרא"ל.

9. כ"כ גם הגאון רש"ק בטוטי"ד מהדו"ק סי' קעא, וכ"כ הרב אלכסנדר זיסקינד מינץ ז"ל (שו"ת פרי עץ הדר לבוב תרו - סי' י' ע' לב) גם על אתרוגי קאלאבריע שבימיהם. והדבר פלא מאוד, כי לא יתכן שיגדלו עצי אתרוג בלי השקאה כראוי, כמו שאמרו חז"ל על האתרוג (סוכה לה ע"א, וקידושין ג ע"א ועיי"ש בפרשיי ד"ה מפני שדרכו, ובפרשיי ר"ה יד ע"א ד"ה רוב מים וד"ה כל מים) שהוא גדל על כל מים. וצריך לפרש הכונה כמ"ש בפנים שלא היו מטפלים בהם כראוי, והיו בהם הרבה עקומים ומלאים בלא"ט פלעקין ואפילו קורי עכביש.

10. שם ד"ה והנה הארכתי, וד"ה סיומא דפסקא.

ג"כ למכרם לצורך מצוה. ולאחר שיצאנו ידי עיקר החשש ממורכב גמור, בא היתרון של האתרוגים מיאנאווע שיש להם מסורה גם מימי קדם ושע"כ אין לחוש גם לתולדות מורכב. אבל להחולקים על אומדנא זו¹¹ וחששו לאסור אתרוגי קורפו מאיזה טעם שיהי', אבל עכ"פ הרי מחשש מורכב נבדקו ומהיכי תיתי לחשוש על תולדות מורכב, והרי אתרוגי "יאנאווע" עדיין לא נבדקו כלל.

וראיני מדקדקים מדברי החת"ס ז"ל שדעתו כדעת החולקים על הבית אפרים¹² ופוסלים אפילו יחור מן המורכב, דאל"ה מסורת למה לי'. ולענ"ד נראה שלא יתכן להעמיס בדבריו ז"ל שהמסורה באה כדי לברר היחוס מצד החשש של תולדות מורכב, דהרי אכתי אין לנו שום עדות על של עכשיו ואתה בא לדון על העבר. ועוד שהרי בפירוש התיר את האתרוגים שאין עליהם יחוס, על ידי ההשגחה.

וכ"ש שאין לפרש מש"כ החת"ס ז"ל שצריך מסורה כמו לעוף טהור, דהיינו ממש כמו שצריך לידע על כל מין עוף אם הוא טהור או טמא, כן האתרוג צריך מסורת לדעת על כל טופס במיוחד שהוא בכלל אתרוג ולהבדיל ממניי ציטרוין האחרים שלא נקרא שמם אתרוג¹³. והנה אף שזה אמת כי מכח המסורה אנו מכירין את תואר האתרוג בכללותה¹⁴, אבל אם באנו לומר שרק האתרוגים של "יאנאווע" או הדומה אליו ממש מכל צד, יש לה המסורת של המין, ושם אינו גדל ביאנאווע או אם יש לו איזה שינוי קל מאותו הגדל ביאנאווע, הרי יצא מן הכלל מה שאמרה תורה "פרי עץ הדר". הרי טעם זה נסתר ג"כ ע"י הוכחה זו, דהא חזינן שלענין מעשה הסכים החת"ס שאפשר לצאת בהאתרוגים של המקומות החדשים ע"פ העדות שאינם מורכבים. ולא חש לומר שהוא מין אחר, אע"פ שהמינים החדשים היו משונים במראיתם, טעמים וריחם משל יאנאווע.¹⁵

11. וכמש"כ באמרי אש (א"ח סי' מח) שראוי יותר לסמוך על המכתם לדוד (חאו"ח סי' חי) שמשמע מדבריו די שיש גם על העומדים למכירה, עיי"ש.

12. שיבואו להלן.

13. וכדס"ל להגאון ביכורי יעקב ז"ל (תוס' ביכורים לסי' תרמח) דצריך מסורה ע"ז ממש כמו לעוף טהור. כ"מ שאנחנו מזכירים השם ציטרוין, הכונה על המשפחה הכללית של Citrus.

14. ולא סגי במה שיש לה כל הדברים שמנו חכמים (סוכה לה ע"א). דהרי כתב הריטב"א שם וכן הרמב"ם בהקדמת פירושו לסדר זרעים שהעיקר הוא ע"פ המסורה שהפרי עץ הדר הוא האתרוג, ואע"פ שנמצא שום פרי אחר שיהי' לה כל אלו הסימנים אינו כשר לצאת בו בשביל כך.

וגדולה מזו כתב הרמב"ן בפירושו עה"ת (ויקרא כג מ) והובא ג"כ בחידושי הריטב"א ריש פרק לולב הגזול, שאילן האתרוג קרוי בלשון הקודש הדר, ונקרא שמו בארמית "אתרוג" מלשון חמיד ורגיג. ואע"פ שהדרש תדרוש, אבל הפשט הפשוט הוא ממש דמה שכתוב בתורה "פרי עץ הדר" היינו ששמו הדר.

וראה להלן עד כמה נחלקו הפוסקים להבין באמת כונת חז"ל בכל דבר מן הדברים, ולא היינו יכולים לשפוט דבר זה מדעת עצמינו אם לא המסורת.

15. שהרי האתרוג מקורפו יש לו פיטמא על הרוב שלא כמו של יאנאווע שכמעט אין לו פיטמא (וראה מנחת יהודה וירושלים ח"ב ע' 26 מאמר ארוך בענין זה). גם המיץ שלו הוא חמוץ מדי (ראה מש"כ לקמן בשם הגרש"ק ז"ל בענין אתרוגי פארגא), אע"פ שגם האתרוג של יאנאווע הי' מעט חמוץ, כנראה מתוך לשון רבינו החת"ס ז"ל שכ' "לפ"ו אם אנו מוצאים פרי 'חמוץ' שקליפתו רחבה ותוכו קצר הרי זה אתרוג לכאורה". ואף שאפ"ל שהחת"ס סירכי' דהכפות תמרים (שדר באה"ק) נקט ואילו, והרי כל אתרוגי א"י הם חמוצים וכ"מ מלשון המהר"ם אלשך (אמנם עיין מש"כ ע"ז במוסגר שבבית אפרים ד"ה וראיתי בשו"ת). אבל מי"מ זה ודאי באתרוגי קאלאברעי של זמנינו שיש חמיצות בתוך המיץ שלהם.

האתרוג של קורסיקו הוא משונה לאידך גיסא במה שהמיץ שלו מתוק ועד היום משתמשים בה לאכילה כמו שהוא. וכן הוא ממש באתרוג של מאראקא, שהתך שלו נאכל כשהוא חי ואין בה חריפות כלל. (עיין ספר כרם יעקב סי' א

ב) גם בסי' רו הביא מדברי הכפות תמרים הידועים (סוכה לה ע"א) שהתכונות שדרשו חז"ל על האתרוג נמצאים בכל מיני ציטרונין¹⁶, גם טעם העץ שלהם הרי הוא כמו הקליפה, ולכאורה י"ל שבביל זה שטעם עצם ופריים שוה. אך החילוק, שבאתרוג שקליפתו עבה ביותר ונקרא עיקר הפרי ע"ש הקליפה¹⁷, ע"כ חשיב שפיר עצו ופריו שוה. משא"כ בשאר המינים וכן במורכב שהקליפה צרה, לא נקרא הפרי ע"ש הקליפה ולא מיחשיב טעם עצו ופריו שוה. וקלסי' החת"ס לפירוש זה עד שדן לומר דא"כ כל פרי חמוץ שהקליפה שלו תהי' עבה, יהי' כשר¹⁸ ואין צריך לבדוק אם הוא מורכב או לא. אך חזר לומר דלא סגי בזה, כיון שיש גם טעמים אחרים לפסול מורכב השייכים אפילו במקרה שהקליפה עבה ועדיין יש להם כל הסימנים, ושע"כ צריך מסורת דוקא. הרי לך בפירוש שלא הצריך מסורה אלא שבביל חשש מורכב, ולא שבביל לקבוע המין.¹⁹

עוד ראיתי דרך אחרת בזה²⁰, שענין המסורה הוא אחר הבירור על מקום הגידול שמגדלים שם רק בלי הרכבה. ודוקא לאחר מכן מועיל המסורה לידע שזהו המקום הכשר ולהעמידו על החזקה, כדי שלא נצטרך לחוש עוד כ"ז שאין ריעותא מצד עדות או שינוי במראיתו וטעמו של הפרי. ומה שלא הצריך בירור על אתרוגי יאנאווע ג"כ,

שקיבץ כעמיר גורנה דעות הפוסקים בענין הטעם של המין. ויש סימן להעדר החמימות שבאתרוג גם בפרחים שלו שאין בהם שום נטי' לאדמומית, וכן בגרעיניהם יש סימן שלא נמצא שום מראה אודם או ברויץ בשכבה השני' שבגרעין כמו שיש בכל האתרוגים החמוצים. ורק בקליפה הירוקה החיצונה יש חריפות רבה, ובפרט השמנים הנאגרים בכדורים קטנים אשר שם שהם חריפים מאד, וכידוע שכאשר יוצא מהם איזה ליחות הוא מאדים את השטח בעור האתרוג, וזהו כל האתרוגים שוים (אלא שבאתרוג התימני הכדורים גדולים יותר ומרוחקים זה מזה).

ובקליפה התיכונה הלבנה אין שום חמימות ולא חריפות בשום מין אתרוג, אלא דרובם ספוגיים ואין בהם טעם זולתי האתרוג של קורפו שיש בה קשיות וקצת טעם מתיקות. ובקצת אתרוגי תימן שהיו גדולים ומבושלים כ"צ וגם נקטפו מחדש מן האילץ מצאתי טעם משובח בתוך הקליפה הלבנה שלהם (כי לרובם אין חוטי מין כלל, רק להקליפה התיכונה קוראים בשר האתרוג) שיש בהם ג"כ קשיות ואינם ספוגיים וטעמו יפה אף משל קורפו, אבל באותם הבאים מאה"ק שנקטפו למצוה ונשארו לאחר החג היו ספוגיים כמו שאר האתרוגים ולא מצאתי בהם שום טעם.

ולא תקשי מאי דקרי ל' הטי' (תרמח סק"ו) להקליפה התיכונה שיש בה חריפות כשאוכלים אותה, זה מפני שהוא מגדיר לחיצונה רק הגלד שאין בה לא טעם לא מראה ולא ריח, וכמ"ש שם בפירוש עייש. ונמצא שהחריפות שיש בהמראה ירוק, נקרא ע"ש התיכונה. וזה הוא לפי פירושם של הב"י והט"ז שהר"ן אינו חולק על התוס' והרא"ש, ואינו פוסל אלא בניקב כל הלבן, ומחמת שאין החדרי זרע חיבור לגוף האתרוג ואין יכולים להגין עליו, כמו הסימפונות שאינם יכולים להגין על הנקב שביריאה, וכמו שביאר בקרבן נתנאל על הרא"ש. אבל הב"ח חולק על פירוש זה וס"ל דאם ניקב רק הירוק שיש בו חריפות ולא ניקב הלבן כלל, שהוא פסול לדעת הר"ן.

16. וראה לקמן שכ"ה גם דעת הרמ"א, אבל הסמ"ע בתשובתו נראה שחולק ע"ז.

17. וקאי לכאורה על הקליפה התיכונה, דהרי עובי החיצונה שוה בכל מיני ציטרונין. וכבר הקשה בסב"ק (ח"ג סי' יג ולימו"ז סי' ב ד"ה והנה הקונטרס) בשם מהר"ש קאואני ז"ל להלוא לקליפה התיכונה אין חריפות ושום טעם. ולפי דברי הט"ז הנ"ל אי"ש, דהרי החריפות נחשב להתיכונה. והסבר הדבר נ"ל, כי הגלד שאין בו שום מראה וטעם נקלפת בטוב מעל הירוקה, משא"כ הירוקה שהיא גוף אחד עם התיכונה.

18. ויש לעיין מה הדין בהיפוך דהיינו אם נמצא בכשר ומוחזק שהי' הקליפה שלו קצר מן התוך, אי מיפסיל לפי דברי הכפופי' והחת"ס. ובשו"ת סבא קדישא (שם סי' יב ובקונטרס לימוד זכות סי' א ד"ה ואולם נראה, ובתשובה שלא אחרי' בד"ה ולכן נראה) יצא לחלוק על עיקר דבריהם, וס"ל דגם הלימון חשיב אתרוג בלשון חז"ל (וראיתו צ"ע דא"כ היו להם לחז"ל להזכיר את האתרוג או הלימון בין הפירות שחוטטים אותם למימיהם במט' שבת קמה ע"א), וכ"ש שיש ללמד זכות על המברכים על המורכב. גם בתשובות איתן האורחי (סי' לט) כתב להתיר מורכב מטעם שיש לו כל הסימנים המבוארים בחז"ל. ובשו"ת בית אפרים (ד"ה וראיתי בשו"ת) דחה את דבריו ע"פ מה שהעתיקתי למעלה בשם הרמב"ם, הרמב"ן והריטב"א ז"ל, ולפיו י"ל דהכל תלוי במסורה.

19. וכן העלה מירי הגאון שליט"א בשו"ת מגד יהודה (ח"א סי' יד ענף ג) לפי דברי החת"ס אלו.

20. מה שהוא באמת דעת הגרש"ק ז"ל בשו"ת פרי עץ הדר (לבוש תרו - סי' א דף ו ע"ב). ופי' זה על דברי החת"ס הובא בליקוטי הערות הביא בשם ספר זכר יהוסף ח"ד סי' רלב.

הוא משום שיש לנו רשות לסמוך על קדמונינו שביירו את הדברים לאשורם ולא להצריך בירורים חדשים.

אך פירוש זה ג"כ לא אתי שפיר כ"כ, שהרי לא מצינו בשום מקום שרבותינו בעלי התוס' או הבאים אחריהם עשו איזה בירור על אתרוגי יאנאווע לדעת אם הם מורכבים ואפשר שבזמנם לא נתפשטה עדיין חכמת ההרכבה כ"כ שיהיו צריכים לחוש להם²¹, או שלא הי' ידוע עדיין בזמניהם איזה פרי אחרת שיצא שום תועלת בהרכבת האתרוג על גבי עצו²², ובאיזה אופן יעשו שלא יהי' חשש הפסד בדבר. וא"כ בשעה שכבר חששו בסתם על אתרוגי "קורפו" הרי דס"ל דצריך לחוש אפילו בלא ידיעה, וע"כ הי' להם לבדוק את אתרוגי יאנאווע ג"כ.

(ב) ועוד שהרי לפי זה ההיתר בא מכח העמדה על החוקה, ואין לזה שום שייכות עם המסורת של עוף טהור.

ג) גם חזקה זו עלולה להשתנות בקל מאוד²³, שהרי עץ אתרוג הבלתי מורכב אינו מאריך ימים כלל, וכ"ש שאינו נותן פירות לאחר כמו כ' שנים. וצריכים לנטוע נטיעות חדשות בכל זמן קצר למלאות מקום העצים הישנים שמתו, ומה מועיל החזקה של אילן הישן לשל החדש²⁴.

(ד) ומה גם שאין סומכין על החזקה במקום שאפשר לברר, ואפילו ספק לא מיקרי דהוי ספק חסרון ידיעה²⁵.

וכדי להבין שותא דמרן החת"ס ז"ל שדימה ענין בירור חשש הרכבה על האתרוג כדוגמת המסורה על עוף טהור, צ"ל דס"ל כהבנת הפוסקים שההרכבה משנית את הפרי בתוארו וצורתו. אך כדי לידע צורת האתרוג הכשר צריכים למסורה כמו שלמדים צורת מין העוף הכשר מרבו הצייד ע"י טביעות העין, שהרי דעת החת"ס שא"א לסמוך בזה על סימנים שאינם מובהקים וא"א לתת להם גבול בכתב. לאח"ז ראיתי בספר משנת ר'

21. והרי גם גבי מקה (רא סעיף סה) א"צ לחוש אלא במקום הידוע שדרכו להפסל.

22. הלימון ומימיו נוכרו לראשונה ע"י הרמב"ם בהקדמת פירושו לסדר טהרות, ומסתבר מאוד שאילו הי' בימי חז"ל היו מוכרים אודותיו, בפרט במס' שבת (שם) כשדנו על כל מיני פירות הנסחטים למימיהם. וכן הוא דעת החוקרים ("הליכות שדה" גליון 146 אלול תשס"ה "מחקר גנטי השוואתי של 12 טיפוסים אתרוג" מאת החוקר התורני הרב אליעזר גולדשמידט הי"ו) שמכל פירות הציטרוין שמקורם ממורח הרחוק (אינדי"ע וכינ"ע) ששם הוא המקום היחידי שבעולם בו הם גדלים מאלהים, הי' האתרוג היחיד שהי' מצוי בגלילות א"י בומן שהיו ישראל שרויים על אדמתן. ולא הגיע הלימון עד לסוף תקופת הגאונים, ועיין שו"ת דבר יהושע סי' קכד.

23. בענין חזקה העשוי' להשתנות אפילו במקום שא"א לברר, עיין קידושין עט ע"א, ואנן קי"ל (יו"ד סי' ר) סעיף עא, אבהע"ז סי' לו ס"ה) דלא הי' חזקה. וכ"ש במקום שאפשר לברר דצריכים לברר וכמ"ש בהל' ציצית (סי' ח ס"ט ובמג"א ס"ק יא) ובהל' מקואות (רא סעיף סה ובש"ך ס"ק קלו) ולא לסמוך על החזקה. וע"ע משב"ז סי' צד סק"א ד"ה כתב אריה. ואף שיש לדחות ולומר דזה לא מיקרי אפשר מחמת ריחוק המקום, אבל עכ"פ לא עדיפי מקורפו הברוקין.

24. ולדברי הגרש"ק הנ"ל צ"ל כמ"ש בלב חיים (שם ד"ה ומכל מקום) דשייך חזקה על המקום, והביא ראי' מחצר של מוכרי תבלת שהחזקה בכשרות דמהני עד שתחשד, אף שהמוכרים עכרים וגם מתחלפין בכל עת, כראיתא בע"ז לט ע"א ורמב"ם פ"ב מהל' ציצית ה"ו. וס"ל דלא מיקרי עשוי' להשתנות מפני שאם המקום מצליח בלא הרכבה, מסתמא לא ישתנה הדבר.

25. כמ"ש ביו"ד סי' צח ס"ג.

אליעזר (ברכהן - תשובה טז ענף ב) שפי' כן דברי החת"ס ז"ל, שהמסורה באה לגלות לנו תבנית האתרוג שאינו מורכב.²⁶

וראי' דס"ל להחת"ס שההרכבה משנית את מין הפרי, שהרי לא חלק על האפשרות שיהיו איזה סימנים מחלקים בין מורכבים לשאינן מורכבים. ואע"פ שכתב שהסימנים לא ניתנו אלא לחלק בין הגדלים בגלילות פאדווה לאותם הגדלים במדינת פולין²⁷, אין זה אומר שלא שייך סימנים, אלא דאין ראוי לסמוך עליהם. והרי הוא גופי' נשא ונתן בסי' קפג בענין איזה מהם מובהקים יותר, ואם צריכים לכולם לפסול או להכשיר, אלא דלענין מעשה העדיף את הטביעות עין הבאה מכח המסורה.²⁸

והנחה זו אנו רואים גם בדברי רבים וגדולים מרבתינו ראשוני האחרונים ז"ל, שהפרי היוצא מן ההרכבה יהי' מין שלישי חדש ומשותף, כמו ולד היוצא מהרבעת בהמה של מין בשאינו מינו. והדעה הפשוטה בזה דאין חילוק בין המורכב עצמו לתולדותיו, דמאן מפסי לנו לילך אחר אותו הבן זוג שהוא האתרוג, דילמא הלימון או המאראנ"ץ הוא העיקר ונילך אחריו. ועד"ז נאמרו הסימנים וכן הטביעות עין הבאה מכח המסורה, להכיר את מין האתרוג המקובל, ולהבדילו מן המין שנתחדש ע"י הרכבה.

*

הסברים דההרכבה משנית את המין

א) הנה בתשובת רמ"א (שם) נדפסה התשובה מהגאון ר' שמואל יהודה קאצינעלבוין זצ"ל (בנו של מהר"ם מפאדווה²⁹) מגדולי איטאליע שכתבו לשאר רבינו הרמ"א ז"ל³⁰, ומסר לו ג' סימנים שבהם יוכל להכיר המורכבים הגדילים במדינתו, מתוך הכשרים שמשלחים אותם לשארי המדינות באייראפע שדרו שם אבותינו ורבתינו יוצאי אשכנז. ואלו הם: א) המורכבים הם חלקים בעורם ולכשרים בליטות קטנות בכל גופם וגובה להם. ב) במורכבים העוקץ בולט ועוקץ האתרוג שקוע ונטמן בין בליטי האתרוג. ג) המיץ של פרי המורכב רחב³¹ והמוהל שלו רב והקליפה הלבנה קצרה, ובאתרוג הוא להפך כי הקליפה רחבה והתוך קצר והוא כמעט יבש³². וסיים שסימנים אלו הם מובהקים

26. וכן משמע ממשיכ החזו"א במכתבו הנדפס בקובץ אגרות ובפאר הדור שבירר לו כשרות של אתרוג ע"פ הטביעות עין, וכתבו משמו שאמר שזה כמו מסורת.

אבל הא ליכא למימר דטובר כדעת הזרע אמת (ח"ג סי' עג) שאע"פ דאיכא לאיסתפוקי בהו שהם מורכבים באמת, אין לאסור ג"כ כ"ז שאין בו שינוי, וכמשיכ ג"כ בשו"ת לב חיים (שם ד"ה ומה גם) להלכה ולא למעשה. שהרי בסי' רז פסק כטעם האלשיך של בטלה ילדה בוקנה, וטעם זה שייך אע"פ שאין שום שינוי כלל כמו שיתבאר להלן.

27. ובאמת שמה שכתב החת"ס ז"ל דהסימנים לא ניתנו אלא לחלק בין הגלילות, צ"ע. וכמו שכ' השב"י ועוד שאמת הוא שהסימנים לא ניתנו אלא לאותם הגדלים בגלילות של המהרי" מפאדווה, אבל ניתנו לחלק בין הכשרים שבגלילותו להמורכבים שבה. וכבר עמד בזה מו"ר שליט"א (שם אות כז-כח).

28. עיין בליקוטי הערות בשם האחרונים שהרגישו בסתירה זו.

29. ומשום כך כינהו הרבה בשם מהרי" (או אפילו מהר"ם) מפאדווה.

30. ומלבד זה יש תשובה מהרמ"א עצמו בענין מורכב בסימן ק"ז.

31. המיץ הוא המוהל הירוק [גריין] כשלא נתבשל כ"צ, וגע"ל במבושלים] הנמצא בחדרי הזרע של כל מיני האתרוגים המקובלים ונפוצים ברוב עדות ישראל כמו בשאר מיני ציטרין, לבד מאתרוג התימני שע"פ רוב אין לו שום חוטי מיץ, אלא הגרעינים מונחים בתוך חדרים חלולים וארוכים בתוך הבשר הלבן.

32. הם שני ענינים: תוך קצר היינו בגודל הנמדד לפי ערך רוחב הקליפה, דשייך שיהי' התוך רחב והרבה חוטי מיץ. ויבש ר"ל שחוטי המיץ יבשים ואין המים זבין ממנו, משאי"כ במורכב יהיו פירותיו לחין לפי שהשרש של המינים אחרים מעלים הרבה מים בלבם וזה ניכר בפרי.

באתרוגים הגדלים בגלילתו ויכולים להכיר על ידיהם בין מורכב לכשר, אמנם על הבאים ממחוז פוליי"א שבאיטאליע אין הסימנים אלו מכריעים³³, אבל לא יוכלו להגיע אל מקומו של הרמ"א מחמת אורך הדרך, עיי"ש.

דברים האלו נעתקו בט"ז (תרמט סק"ג), וגם במג"א (תרמח ס"ק כג) אשר הוסיף עוד סימן מספר עולת שבת שהגרעינים באתרוגים הכשרים עומדים זקופים, אורכן לאורך האתרוג. אמנם האתרוגים המורכבים כמו שאר מיני ציטרו"ן המה שאורך גרעיניהם הוא לרוחב האתרוג, וכ"כ בשכנה"ג.³⁴

(ב) יותר מזה אנו רואים בתשובת הסמ"ע³⁵ הנדפסת בשו"ת הב"ח (ישנות סימן קלה) שכתב לאסור האתרוגים המורכבים שקוראין להם גרצ"י רק מטעם זה, שאין להם טעם וריח אתרוג וגם יש להם שינויים גדולים מתואר האתרוג. וז"ל: ואשר כתב כ"ת ראי' [מ]פרש"י דפ' משוח מלחמה דכתב (סוטה מג ע"ב ד"ה מרכיב) כשמרכיבין אזי נושא פירות מאותו מין שניטל ממנו וא"כ מין אתרוג הוא כמין הענף של האתרוג הנרכב שגדלי' בו הגרצ"י, לא שייך זה בנדון דידן, דהמראה והטעם והריח מכחיש זה דלא מין אתרוג הוא "דאין לו מראה אתרוג מצד עצמו". וגם בעוקץ שקורין שטי"ל נשתנה גידולו כאשר קבלתי שהן נבדקי' ונכרים בו שכל הגרצ"י הן דקין וירוקין וגם גדולים [לכאן] צ"ל גידולם או גדלם] הוא בשוה כמעט לעולם (מש"כ) [משא"כ] של אתרוג³⁶. וגם שהגרעיני' של הגרצ"י אינם מגודלים מעין (הגרעינין) [הגרעינין] של אתרוג, וגם הטעם באכילתן אינו שוה אלא "טעמו כמעט כמין פרי אשר נרכב בו" וגם הריח אין בו כמו

33. ובספר זרע אמת הנ"ל כתב ע"ז שאם אינן מוכיחין, מחמת שאפי' המורכבין דומין ממש להכשרים יש להתייר את המורכבים כאלו. ויתבאר עוד אי"ה.

34. כדי לבדוק עמידת הגרעינים צריך לפתוח את האתרוג "לאורכו" דייקא, ולחתך "באמצע" ממש מן הפיטם לעוקץ, ואם אינו עושה כן יטעה מאד, כי הגרעינים כמו כל הגושיים יש להם ששה צדדים: שני צדי אורך, שני צדי רוחב, ושני צדי עובי. והבדיקה בגרעינים הוא על אורכם דייקא, לא רוחבן ועביין. אבל כשיטה הסכין מן האמצע אפילו מעט מן המעט, יראה רוחב הגרעין כאילו הוא האורך, ויחשוב העובי תחת הרוחב, והוא שלא כד"ת. ולראי' יחטט אחר כל הגרעין ויראה שהאורך עדיין מוטמן בתוך האתרוג, והבן.

וכבר עוררו האחרונים (הגרש"ק בשו"ת פרי עץ הדר סי' א, ביכורי יעקב (תרמח אות ג) הובא במשנ"ב ס"ק ס"ה, תורת חסד ח"א סי' לד אות ז, מנח"א ח"ג סי' מז"ל-ע, ועוד) ע"ז שכמעט לא נמצא אתרוג שיהיו גרעיניו עומדים זקופים ממש אלא רובם הם מוטים. וכאשר תעמוד על הדבר תמצא שרוב התמונות הממחישות אתרוג שגרעיניו לאורך, המה עשויים באופן הלא נכון. וכן תראה אחר הנסיון שמה שאין הגרעינים עומדים ממש הוא רק מחמת צפיפות הגרעינים (וראה בשו"ת בגדי ישע סי' יד אות כ מש"כ בשם הגננים של זמננו), וכמו שרואים בהאתרוג של מאראק"א שגרעיניו מועטים ורובם עומדים זקופים ממש לאורך האתרוג.

ובאתרוג התימני ראיתי דבר פלא, שבפירות שהם צרים וארוכים הגרעינים שבהם נוטים לאורך, וברחבים יותר גם הגרעינים שבהם נוטים יותר לרוחב. ודומה לזה כתב החוקר החרדי הנ"ל במאמרו (Factors determining the shape of citrons) בענין האתרוגים של ארץ ישראל המאורכים יותר או עגולים יותר, שהעגולים יש בהם מין רחב יותר, וגם הגרעינים נוטים לרוחב.

ונראה דלא איתמר סימן זה לפסול כ"ז שאינם מושכבים ממש, אבל מ"מ הסימן בא להבדילו מן הלימון וכן הם הפירות שנוצרו ע"י הרכבת אבק שיתבאר להלן, שהגרעינים שבהם המה שוכבים לרוחב ממש.

35. כבר העיר הב"א (ד"ה ומצאתי) ועוד, על הטעות שנפל בדפוס הישן שבתשובת הב"ח, אשר סי' קלה הם דברי הסמ"ע ונדפס בטעות חתימת הב"ח, וסי' קלו המה דברי הב"ח ונדפס בטעות חתימת הסמ"ע.

36. והעתיקו בא"ר סי' תרמט סק"ב.

בשל אתרוג. וגם לדעתי אינו בכלל התוארי שאמרו עליו פרי עץ הדר לכל מר כדאי ליה כנ"ל³⁷, עכ"ל.

והנה רואים ברור מדברי הסמ"ע אלו שההרכבה משנית את הפרי לגמרי להיות כמו מין חדש אשר א"א להכיר בו אם הוא אתרוג או לימו"ן. ואע"פ שהוא מסכים להראי שהביא הב"ח מדברי רש"י דהיחור מוציא לעולם הפירות כמינו, אסר את הגרצ"י שבמקומו ושעתו מפני שהיו בו שינויים רבים מן הכשר.

וכדי ליישב את המציאות הנסתר מדברי רש"י, כתב הסמ"ע ליישב בשני פנים. אחד דרש"י ר"ל שדומה יותר למין העליון מכאשר למין התחתון אבל אין ר"ל שדומה ממש למין העליון. והשני דמי אמר שהגרצ"י שמביאין בארצות הללו הוא מה שהרכיבו ענף של אתרוג בשל רימון או לימו"ן, ואולי עשו להיפך, שהרכיבו של רימון או לימו"ן באילן של אתרוג, עיי"ש. וכ"ה לשון הלבוש (תרמט ס"ד) "שהרי ידוע שהם מורכבים, שהורכב ענף מאילן אתרוג לתוך אילן מאראנ"ץ או לימו"ן או איפכא"³⁸. ומלשון הרב בשו"ע שלו שאביא לקמן משמע דנקט כי האי תירוצא בתראה, וכמו שדקדק בשו"ת בגדי ישע (סי' יד אות כ) מדבריו.

אך לענ"ד צ"ע דהנך תרי תירוצי סתראי נינהו, דהרי מתירוץ הראשון משמע שהגרצ"י הי' דומה יותר למין האתרוג, אך לפי התירוץ הב' משמע שהיו דומין יותר ללימו"ן מאשר לאתרוג דהרי אם הרכיבו הלימונים ע"ג אילן אתרוג הרי להם להתדמות ללימו"ן. ועוד דמה נתיישב לו בת"י השני דהא עדיין צריכין לת"י הראשון דהרי אכתי אינו דומה ללימו"ן ממש.

וצ"ל שאין כונתו ליישב את דברי רש"י שיהיו תואמים את המציאות, אלא לדחות דברי הב"ח דס"ל שיש ראי' מדברי רש"י שהמורכב הרי הוא מין אתרוג לגמרי, וע"ז הוא דדחי לי' על אלו שני האופנים. האחד דאין ראי' מדברי רש"י שהוא רק אתרוג ואין בו מתערובת לימו"ן, והשנית שאולי הוא לימו"ן מורכב על אתרוג. ואף שלא הרוחנו בתירוץ זה ליישב הסתירה ועדיין צריכין לת"י הא', אבל היוצא מטענה זו שכ"ז שלא נתברר המציאות שבגרצ"י אין להתירו ע"פ דברי רש"י.

ועכ"פ רואים מזה עד היכן נשתנה הגרצ"י מן האתרוג הרגיל עד שהסתפקו עליו לומר שהוא לימו"ן מורכב על אתרוג.

37. ההגדרות של חז"ל הם במס' סוכה (לה ע"א) שדרשו את הפסוק "פרי עץ הדר" על כמה פנים כדי להודיע היאך נרמו שהכונה על האתרוג. ואילו הם: א) טעם עצו ופריו שוה. ב) רבי דריש למלת "הדר" דר"ל כדיר של צאן, שיש בו גדולים ביותר וקטנים ביותר בזמן אחד. ג) ר' אבהו דריש לי' הדר באילנו משנה לשנה. ד) בן עזאי דריש למלת הדר כמו אידור שפירושו מים, והאתרוג הוא גדל על כל מים לרבות מים שאובין, ואין די לו במי גשמים. ודעת הסמ"ע דסימנים אלו לא שייכי אלא באתרוג ולא במורכב. אבל הרמ"א בסי' קיז הביא בשם זקן אחד אשר הלימו"ן והמאראנ"ץ יש להם כל התכונות שדרשו חז"ל, והפנמ"א (ח"ב סי' קעג) כ' שאם בירך על מורכב כזה שיש לו טעם וריח כשאר אתרוג יוצא בדיעבד. וראה משי"כ לעיל בשם החת"ס והכפ"ת ז"ל ובוה נוכל להבין את מחלוקתם.

עוד ידוע שהאתרוג נותן פרחים כמה פעמים בשנה מה שלא נמצא כן בשום פרי. ולכאורה יל"פ כן במה שפירשו חז"ל את דברי רבי, שבאתרוג יש גדולים וקטנים ביחד, דהיינו שבאותו שנה יש גדולים מפריחה ראשונה בזמן שהקטנים מפריחה שני' מתחילין לבוא. דלפי רש"י (ד"ה הכי קאמר וד"ה הדר) נמצא דהיינו דרבי ודיינו דר' אבהו, שדרש הדר באילנו משנה לשנה, וצ"ע.

38. וראה זה דבר פלא בשו"ת לב חיים (שם ד"ה הנה עיקר) שהרכיב מילת "איפכא" שבלשון הלבוש עם המלה שלאחרי "והרי", והבין שזה פרי אחרת ששמו "איפכוהרי". וכנראה שהיתה לו גירסא אחרת בדברי הלבוש.

ובשו"ת איתן האזרחי (סי' לט³⁹) התיר הגאראצ"י אפילו אם הוא מורכב, אחר שדוחה דברי המהר"מ אלשיך ז"ל שאסר את המורכב. ובסיום דבריו כתב דכל מה שנקטו בענין שהגאראצ"י הוא מורכב אינו ברור כ"כ, כי המביאים אומרים שהוא ממהר להתבשל, ואע"פ שאין להאמינם מ"מ מידי ספיקא לא נפקא, עיי"ש. הרי שהשינויים היו מה שהכריחו לומר עליו שהוא מורכב, אף שלא היו יודעים בבירור היאך ובמה הורכב.⁴⁰

(ב) ממה שהיו קוראים להם שם חדש כמו שאנו רואים בתשו' הב"ח שקראו להם גרצ"י, ובלבוש קרא להם בשם גרטיז"א⁴¹, ובשו"ת איתן האזרחי גארצ"י, ובמג"א גרסק"י, משמע בפירוש שהיו בהם שינויים גדולים וניכרים עד שלא היו יכולים לקרותם בשם אתרוג והוצרכו לכנות להם שם אחר, ומפני כן הי' איסורם זיל קרי בי רב כלשון המהר"י מפאדווה ז"ל. וכ"כ מהרא"ל מפלאצק זצ"ל (באות טו) ששינוי השם מורה על שינוי המין שעי' ההרכבה, עיי"ש.

והנה אין אתנו יודע פירושם של השמות הללו. ומה שכתב השואל בשם הלומדים בליקוטי תשובות הנ"ל שהכונה על קורסיקו, כבר דחאו בעצמו ע"פ מה ששמע מרבו הגאון ר' מרדכי באנעט ז"ל שיש ג' מקומות כשרים בקורסיקו, וכן החת"ס לא חש לה והתירם ע"פ ההשגחה. גם בשו"ת בגדי ישע (סי' טו אות ד) דחה את דברי מי שרצה לפרש כן.⁴²

וכנראה שהמלה "גרצ"י" הי' משמש כמו תרגום של מילת נדמה, דהיינו שהוא דומה לאתרוג ולא אתרוג ממש. ואע"פ שאין ראי' לדבר הרי זכר לדבר, ממה שרואין בדברי הפוסקים⁴³ שכן היו מכנים את שמם של התרנגולים החדשים שבאו מקפריסין והיו בהם שינויים ניכרים לעין עד שחששו עליהן שאינם בכלל המסורת, לקרותם בשם "גרעצק"י הינע"ר".

ג) וידוע היטב כמה שלחם הגרש"ק ז"ל נגד האתרוגים המכונים ע"ש קורפו. ואם כי בתחלה⁴⁴ לא אסר רק את אתרוגי ראפיזא ואייתא אשר לפי טענת הרב אלכסנדר זיסקינד מניץ ז"ל לא היו המקומות מוחזקין מימי קדם⁴⁵, ויש לחוש שמא הוצרכו להרכיב מחמת שינוי האקלים באשר א"א להשיגה עליהם כי הם מפוזרין אנא ואנא⁴⁶, ולא רצו לסמוך

39. להגאון ר' אברהם הכהן ראפפורט ז"ל. אבל התשובה הזו אינה להמחבר ונחתמה בשם "אהרן אבא הלוי", והאחרונים שפלפלו בדבריו מוכיחין אותו בשם ר' אבא הלוי". והוא נזכר הרבה בתשובות מהר"ם מלובלין בתוארים כמו "מחותני ראש גולה וראש מתיבתא" ראה אוצר הגדולים (ע' קיט אות תלד).

40. ודלא כמי שכתב שהפוסקים חיפשו אחר חילוקים בלתי מובהקים בין המורכב להכשר.

41. ובשו"ת לב חיים (שם ד"ה הנה עיקר) העתיק גרטיז"א.

42. והוא ז"ל כתב בשני אופנים. שהוא ע"ש הפרדס הנקרא כן, או ע"ש ההרכבה. ועל הראשון צריך עוד טעם למה קבעו להם שם מיוחד והרי כל אילן גדל בפרדס או בשדה. וגם תירוץ השני צריך עוד תבלין למה בחרו שם זה. גם משי"ב בביכורי יעקב צ"ע.

43. שו"מ מהדורא תליתאי ח"א סי' קמט דן בענין "גרעצקי הינער" ובא"י נקראים קובריצי הינער (ע"ש שמקורם מקפריסין עיין שו"ת ד"ח יו"ד סוסיי מח, ושו"ת שערי צדק יו"ד סי' פז). וכן בבית שלמה יו"ד ח"א סי' קמד, וכן בשו"ת חס"א מהדו"ת יו"ד סי' כב ובקונטרס דרך נשר לר"ש העללער ז"ל מצפת.

44. בקונטרס "שו"ת פרי עץ הדר" לבוב תר"ו ובשו"ת שנות חיים סי' ער.

45. האי קורפו הוא סמוכה למדינת יון, והמקומות המפורטים המה במדינה עצמה סמוך לחוף הים.

46. משא"כ קודם לכן אשר הי' כל הגידול רק בגן של הסולטאן שבפאראג. ולפי טענתו הי' מחוץ פאראג שייך להענגלענדער, וראפיזא ואייתא להסולטאן התוגר עד לשנת תקע"ו.

על הסימנים גרידא ואפילו על הכתב הכשר הבאה עם הארגון. אבל לאח"ז (טוטו"ד מהדו"ק סי' קעא) חזר לאסור גם את אתרוגי פארגא שהי' מוחזק מקודם רק בשביל שבדקו ומצאו שטעמם בלימוני' ממש.

ועד"ז נאמרו רוב הטעמים שנתנו לנו רבותינו לפסול המורכבים, כפי שיתבאר.

(א) מדברי הסמ"ע שכבר הבאנו שאין בו לא טעם וריח אתרוג, ואין ראוי לקרותו פרי עץ הדר.

(ב) מדברי הרמ"א ז"ל בתשובתו (סי' קיז) דהמורכב לא נקרא אתרוג כלל. ואפילו אם יש בהם עדיין התכונות שדרשו חז"ל מהקרא דפרי עץ הדר, הרי שייכי גם בשאר מיני ציטרו"ן, ואעפ"כ אתרוג דוקא בעינן. גם המג"א (שם) פסלו מטעם זה⁴⁷ והעתיקו בא"ר סי' תרמט סקי"א, וכ"כ במו"ק דלא דמי לאתרוג מכל וכל. וכן בשו"ע הרב (תרמח סעיף לא) כתב וז"ל: אתרוג המורכב, דהיינו שהרכיבו ענף מאילן אחר לתוך אילן האתרוג וגדל מהן מין הדומה לאתרוג, פסול שזה אינו אתרוג כלל אלא הוא ברי' בפני"ע. וד' סימנים יש להבחין בין אתרוג המורכב בלימוני' לאתרוג וכו', עיי"ש שהביא דברי מהר"י פארווה ז"ל וגם הסימן משכנה"ג ועו"ש שהובא במג"א. הרי לך טעם האיסור מפני שנשתנה גופו ומהותו להיותו יוצא לגמרי מכלל אתרוג.

(ג) עוד כ' הרמ"א לדחות דברי השואל שרצה להתיר ע"פ מה דאמרינן (חולין עט ע"ב) שה ואפילו מקצת שה. ודחאו הרמ"א ז"ל שזה לא נאמר אלא להחמיר שאפילו מקצת שה חייב בכיסוי הדם ובמתנות כהונה, ועובר משום אותו ואת בנו. ועוד שאע"פ שבלשון תורה יכולים לומר שה ואפילו מקצת שה, מ"מ במה שאמרו חכמים אתרוג ליכא למימר הכי, דלשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד, עיי"ש⁴⁸. הרי לך מדברי שניהם שע"י ההרכבה נעשה מקצתו לימו"ן ממש.

(ד) ואפילו לטעם הלבוש (שם) צ"ל כן. דמש"כ הלבוש דמשום שנעבד בו איסורא מאיס לגבוה, דחאוהו הפוסקים⁴⁹ בשתי הידים, דלא מצינו שיהי' דבר שנעבד בו עבירה

47. ובסוים דבריו ציין לדברי התוס' (לג ע"א ד"ה ואימא) שהקשו על מאי דס"ד בגמ' שם לפסול הדס מצראה משום דיש לה שם לווי, והלוא מ"מ עבות הוא ובתורה לא נזכר שם הדס כלל, ונשאר בקושיא. ובשו"ת השיב משה (סי' ב) פירש בתחלה דהמג"א רצה לחזור בו מכח דברי התוס' אלו ממש"כ תחלה דמורכב אינו בכלל אתרוג, דזה אינו כיון דבתורה לא כתיב אתרוג. ואח"כ כתב דאפשר נמי לפרש דהמג"א כיון בצינו דהרי עב"ח צריכים ליישב קושית התוס' ע"ד שכתבו הרמב"ם הרמב"ן והריטב"א ז"ל, וא"כ הי"נ באתרוג דבעינן דוקא אתרוג ולא מורכב שלא נקרא אתרוג כלל. וכן פ"י במחצה"ש את דברי המג"א וכהגנת הפוסקים דהמג"א נשאר במסקנא לאיסור מחמת טעם זה.

48. אע"פ שסיים שלא יוציא לעו על הראשונים שבירכו עליו בשעת הדחק.

49. הט"ז, מג"א, פנמ"א (ח"ב קעג) מכתם לדוד וכן רבים. ובשבות יעקב (ח"א סי' לו) הקשה גם מטעם אחר דלא בריא כלל האי מילתא דאתרוג ולימון מיהשיב כלאים זביז, אע"פ שלענין מצוה בעינן אתרוג דוקא. וכ"כ בחו"א (כלאים ג ז) שיש להסתפק בזה.

עוד העלה השבו"י להסתפק בדבר אם קי"ל להלכה שהגוי נצטווה על הרכבת אילן וכדעת ר' אלנ"עור בסנהדרין (נו ע"ב), וציין לדברי הכ"מ בהל' כלאים (פ"א ה"ו) שפ"י מה שאסר הרמב"ם להרכיב ע"י גוי שהוא רק מחמת האיסור של אמירה לגוי השייך בכל איסורי תורה כמו שפסק הרמב"ם (פט"ז מהא"ב ה"ג) לענין סירוס ולענין חסימת השור (בפ"ג מה' שכירות ? ומקורו משי"ס (ב"מ צ ע"א), וכן פסק הרמ"א (יו"ד רצו ס"ד) בשם הגה"מ דאיסור אמירה לגוי נוהגת בכל איסורים שבתורה ואפילו באיסור לאו, ולא מחמת שנאסרה לב"ז עצמן. והביא רא"י ממה שלא נמנה בין הו' מצות שלהם בפ"ט מהל' מלכים, וכיוצא בדקדק הש"ך (יו"ד רצו סק"ג), וכ"מ בפירושו הרדב"ז על הרמב"ם הל' כלאים. וכ"פ הריטב"א (בהדושו לקידושין לט ע"א) כרבנן. והחת"ס ציין לדברי התוס' (סנהדרין ס ע"א ד"ה חקים) דלפי דבריהם אין

נפסל בשביל כך. ולא חשיב מצוה הבאה בעבירה אחר שינוי השם או רשות, כידוע מסוגיא דאונכרי (בסוכה ל ע"א).

אלא דהאחרונים⁵⁰ יישבו את דבריו ע"פ דברי התוס' (חולין קטו ע"א ד"ה חורש) שכתבו לחלק בין המבשל בשר בחלב דנאסר אח"כ באכילה מכח הקרא ד"לא תאכל כל תועבה" דרשינן מיני' דכל שתיעבתי לך לעשייתו, הרי הוא אסור אח"כ באכילה. ולמה לא נאמר כן גם במבשל בשבת שיהי' בו איסור אכילה מדאורייתא מחמת שעבר על איסור דאורייתא וסקילה בשעת בישולו. ותירצו, דבישול בשבת אינו ניכר על התבשיל מתי נתבשל, ולא שייך לאסרו מצד תועבה אלא במקום שהאיסור עדיין ניכר בתוכו, כמו גבי בבי"ח שטעם החלב והבשר ניכר בתוך התבשיל, וע"כ שפיר חשיב תועבה. ובוה מיישבים גם את דברי הלבוש, שבכ"מ שלא מצינו איסור על דבר שנעשה בו איסור איירי במקום שאין האיסור ניכר בגופו, ולא מיחשיב גופו איסור בשביל זה. אבל בפרי מורכב דאנו מכירים במראיתו טעמו וריחו שנברא באיסור, ודאי ששייך לאסור משום תועבה ומאיס לגבוה, ע"כ. נמצא דגם טעם זה לא יתכן בלתי השינוי הנעשה בו.

ה) והאלשיך (בסי' קי) כתב שהרבנים הקודמים בא"י הרחיקו את האיסור מאוד מאוד, וא"צ ע"ז שום טעם. אבל מחמת שעלה בלב מורה אחד להתירו, כתב ג' טעמים לאיסור. ובטעם הראשון נדון להלאה. אך שני הטעמים האחרים הם, אחד, מפני שהלימו"ן מעורב בו והוי כמו חציו עבד וחציו בן חורין. והשני, מפני שהלימו"ן שבו מפחית משיעור כביצה שלו. והסובר לפסול מחמת שני טעמים אלו צריך לסבור שיש חלק לימו"ן בתוך המורכב. ו) גם לטעם הט"ז (שם) מוכרחים לומר כן. שהרי פסלו מחמת שיש בו תערובת לימו"ן שאינו כשר לברכה, והרי הוא עומד בתוכה ומחסר בה. ובשו"ת השיב משה (להגה"ק

מוכרחים לומר דק"ל כ"א, ובחז"א כתב יותר מדברי התוס' אלו משמע דלא ק"ל כ"א אלא כרבנן דפליגי עלי'. אולם בליקוטי שו"ת (דהיינו ח"ו, סי' כה) כ' החת"ס דיש איסור אמירה לנכרי וגם לאו דלפני עור וזה רק לפוסקים דהבי"נ מצווה בדבר.

אבל כבר עוררו האחרונים (שיזכרו להלן) שהרמב"ם כותב בפירושו בפ"י (מהל' מלכים ה"ו) שההרכבה נאסרה לכ"נ מפי הקבלה, ועיי"ש בכ"מ משי"ב בזה ליישב מה שאינו נמנה בתוך ה' מצות, ולמה אינו נהרג עליה כמו על ז' המצוות.

ומלבד הרמב"ם פסקו כן השאלתות (קדושים סי' עט) הבה"ג (הל' כלאים דף טו ע"ב) תוס' ר"י הוקן (קידושין לט ע"א) הסמ"ג (לארין רעט) הסמ"ק (קסה) החינך (לאו רמה) המאירי (סנהדרין ע' רכד) הגהות מרדכי (גיטין ריש פרק ו) האשכול (ח"ב ע' לב בהוצאת אלביק) רבינו ירוחם (אדם נכ"א ח"א). וכן פסקו האחרונים, הרי"ש (י"ד רצו סק"א) והפ"ח (ליקוטים ליו"ד שם) הגר"א (שם סק"ח) והדגול מרבבה ורע"א (שם) הבית אפרים (אוי"ח סי' נו בתחלת התשובה) הפמ"ג (גינת ורדים כלל נט) החיד"א בברכ"י (י"ד רצה) ובמחז"ב (אוי"ח תרמט) והמניח (לאו רמה) והסב"ק (ח"ג סי' יב, ולימוד זכות סי' א ד"ה ורבים קמון) שהלכה כר"א. אבל במור וקציעה (סי' תרמח) כתב שהרמב"ם פסק כיהודאה, וכן הוא דעת הג' ר' חיים הכהן ראפפורט ז"ל בתשובותיו (סי' כח). ואולי זה תלוי ג"כ בשינוי הנוסחאות אי גרסין ר' אליעזר או ר' אלעזר. ובספר ושב הכהן (סי' לו) כתב דהרמב"ם ס"ל דפלוגתא דר"א ורבנן לא הוי אלא אי נהרג עליו, אבל כ"ע מודו שאסור בדבר. אך במשנת ר"א (ברכהן - סי' טו ענף א אות כט-לא) חולק ע"ז וס"ל דאף לר"א אינו נהרג עליו, עיי"ש. ובחידושי הר"ן (נו ע"ב) כתב דהרמב"ם ס"ל דלא פליגי רבנן אדר"א כלל.

ולפי דברי הפוסקים שפסקו כר"א א"ש טעם הלבוש כפשטי, אבל החת"ס כתב שטעם הלבוש לא שייך כ"א בא"י שיש איסור על קיומו ג"כ, עיי"ש. והגאון ר"ח הכהן (שם) כ' דאפילו הלבוש לא פסק כר"א, אלא דס"ל דאפילו נעשתה העבירה מאלי' אימאס לגבוה, עיי"ש.

50. עיין בשו"מ (מהר"ד ח"ב סי' ככו), ובשו"ת נפש חיה (שם ד"ה אך עכ"ז), וכ"כ הגאון ר' חיים הכהן (שם) והג' אבי"ד לובלין ומח"ס דבר אליהו בקובץ אהל תורה (ירושלים - שבת תרפו), וכיוצא בזה כתב הגר"א תאומים ז"ל בעל חסל"א בתשובה שלו הנדפס בסוף ספר נחלת יעקב לזקנו החו"ד (סי' א). והחת"ס (בסי' רו) יישב באופן אחר, עיי"ש.

בעל ישמח משה ז"ל סי' כ) השיב ע"ז דלא מקרי חסר בשביל שיונק מעץ לימו"ן. ולכאורה כו"ע מדודו בזה דאינו נפסל בשביל יניקה בלבד. אלא דממש"כ הט"ז דנקרא חסר, צ"ל דיש בהפרי ממשות הלימו"ן באמת וכ"כ בחלקת יואב (סי' לב ענף ד).

ז) ומהרא"ל מפלאצק ז"ל (שם אות כא) חידש שהוא עובר גם משום בל תוסיף מחמת הלימו"ן המעורב בו. ופשוט שלא שייך לאסור משום בל תוסיף אף בשניכר איזו שינוי מחמת היניקה, אלא א"כ יש בו תערובת המינים ממש.

ח) הג"ר יוסף חיים זאנענפעלד ז"ל אבד"ק ירושלים (בקובץ אור תורה שנה ג חוברת ט) הביא מדברי התשב"ץ (שו"ת ח"ב סי' ד ד"ה עוד דן) שהמורכב הוא מין חדש לגמרי, ואינו המין הראשון כלל.

ט) גם מאותם שתלו הנידון בהסוגיא של חוששין לזרע האב (שם בע"א) משמע שהיוצא מן ההרכבה הוא דומה ממש כמו ברי' חדשה הנבראת ע"י הרבעה של מין בשאינו מינו.

וכן הבינו כל הפוסקים החולקים על הבית אפרים וס"ל לדבר פשוט שהתולדה מן המורכב הרי הוא כמוה, מפני שהמין שנשתנה לא יחזור להיות כאחד מאבותיו בהחלט.

א) וכמש"כ המהרא"ל מפלאצק ז"ל (שם אות כג) שגם דור עשירי לא יבוא להם בקהל ה', גם הבית מאיר (סי' ו) הי' פשוט בעיניו שהגרעין מן המורכב הרי הוא כמוה, ולא עלתה על דעתו כלל שיהי' איזה חילוק בזה.

ב) וכן משמע גם מדברי הגרש"ק ז"ל בשו"ת פרי עץ הדר (לבוב תרו - סי' א דף ח ע"ב) דס"ל לאיסור. שהרי כתב שאין יכולים לסמוך על ההשגחה אם לא עמד יהודי ת"ח עליהם בעת לקיטתם מן האילן לראות מאיזה אילן נלקטו "ולעמוד על המחקר ושורש האילן מאין יצא מקורו", ע"כ.

ג) וכן בשו"ת לב חיים (ח"ב סי' קכא ד"ה ואולם אם) כ' דיחור מן המורכב פסול, אלא דא"צ לחוש לו מן הסתם.⁵¹

ד) ובשו"ת חמדת שלמה (או"ח סי' לו) דחה ראיות הבית אפרים והעלה לאיסור. ובקונ' פרי עץ הדר (ירושלים תרלח) הובא בשם הגאון אמרי בינה ומהגאון ר' שמואל סאלאנט ז"ל שפסקו דלא כהב"א, וכתבו שם שכן דעת רזה"פ ומתוכם הגרעק"א ז"ל. ודחו מה שטענו קצת שאם באנו לאסור לא נשאר לנו אתרוג כשר, שהרי ע"פ התורה אין לחוש במקום שיש חזקת כשרות. וכן בנפש חי' (או"ח סי' ב וחזר ונדפס ביו"ד סי' א - ד"ה אך לפי הנ"ל) העלה לאיסור.

ה) והחזו"א (כלאים ג ז) כתב דאף שיש להסתפק במורכב גופא אם נקרא אתרוג או לאו, וכבר יצא הדבר באיסור, אבל זה ברור שאם המורכב אסור הרי תולדותיו כיוצא

51. עוד שם דאם הרכיבו יחור של לימון בתוך אילן האתרוג, דלא נפסלו שאר היחורים שהם של אתרוג ויניקתם אתרוג, ומותר לנטוע מהם. ועי' מצפה ארי' סי' נב ד"ה והנה כבר.

בו. וביאור דבריו לכאורה שאם יש בהרכבה משום שינוי המין הרי הוא ותולדתו פסולין, אבל אם נאמר דאין בו משום שינוי המין ולהתיר התולדות מטעם זה, הרי אין לנו בנותן טעם לפסול המורכב.

*

הסוברים דההרכבה אינה אלא מעבר של יניקה

אכן הרבה אחרונים חולקים על הנחה זו, מחמת שהוא נסתר מדברי רש"י שכ' שהיחור המורכב על אילן ושורש ממין אחר, יוציא הפירות ממין עצמו ואינו משתנה כלל להיות דומה למין השורש, אע"פ שכל יניקתו הולכת דרך לבו של מין השורש. ולאור קביעות זה המה מדחים את הטעמים האמורים לאיסור, ואע"פ שרובם נשאר חוששים לענין מעשה שלא לברך על המורכב אם לא בשעת הדחק, מטעם המנהג או טעמים אחרים השייכים אף בלי השינוי. אבל מ"מ היוצא מזה לענין מעשה שהיחור של אתרוג נשאר בשמו וצורתו לעולם, אע"פ שבשעת חיבורו כשהוא יונק מן הלימו"ן הרי הוא פסול מחמת יניקתו. אבל כשחותכין אותו מן האילן שאינו מינו שהוא מורכב עליו, ונוטעים אותה אח"כ על שרשי עצמו, הרי אזודא לה השפעת אילן השורש לגמרי וכאילו לא הי' מורכב מעולם. ונפרט קצתם.

(א) הראשון הוא הב"ח בשו"ת שלו (שם) שהביא ראי' מדברי רש"י הנ"ל ומן המציאות שראוין בכל הפירות, שהענף מוציא פירותיו כמינו לעולם ולא ישתנה כלל ממהותו למין השורש. ואע"פ שהודה לדברי הסמ"ע שבגרצ"י יש קצת שינוי עכ"פ בטעם וריח, וכתב שלכן נהגו המדקדקים להזהר שלא ליטול המורכב במקום שיש אחר. אבל במקום שאין אחר ס"ל וכתב שכן המנהג שיוצאין גם במורכב.

(ב) והאלשיך (שם) הביא ג"כ מדברי רש"י ושכן מעידין הגננים⁵², שהענף מוציא לעולם הפירות שעליו כמינו ממש. ואם הענף הוא לימון והורכב ע"ג אילן אתרוג, הפירות יהיו לימוני"ם ולא יסתפק בו שום אדם להתירו לברכה. אך השאלה הוא להיפוך דוקא, דהיינו שהרכיבו יחור אתרוג ע"ג אילן של לימו"ן, שהפירות יהיו אתרוגים במראיתו ואין הפרש ביניהם אלא שבמורכב יהי' יותר מוהל. ואעפ"כ דעתו לאסור מחמת מה שאמרו ז"ל (סוטה מג ע"ב) בילדה שסיבכה בזקנה שבטלה לגבי הזקנה בדין ערלה, וס"ל להאלשיך שדין זה שייך גם לגבי קביעות המין, שהענף והפירות שעליו יהי' להם דין לימו"ן ממש.

הנהגה גם שכל הפוסקים⁵³ צוחו על טעם זה, דלמה ישתנה דין מין הפרי הנשאת בצורתה רק בשביל שהשורש הוא ממין אחר, ולא דמי לערלה שבטלה הילדה לגבי הזקנה כשהוא מינו דוקא כדאמרינן בגמ' (שם). וכן הקשה גם החת"ס ז"ל בסי' קפג,

52. וכ"כ בשו"ת בגדי ישע (יד, יד) בשם הגננים.

53. הלא ניהו הב"ח, השבות יעקב, הב"א (ר"ה אמנם בעיקרא), החת"ס, מהרא"ל מפלאצק (אות ג), סבי"ק (ח"ג סי' יב, לימו"ז סי' א ד"ה ונחזור ע"ד) ועוד.

אכן בסי' רז תיקן את הדברים קצת, והוסיף לה ביאור בטעם האיטור מפני שנחשב כאילו אתרוג זה גדל על עץ שאין שמו הדר.⁵⁴

ורואים מזה ענין המציאות שהי' לפני המהר"ם אלשיך שההרכבה אינה משנית יותר מקצת מים נוספים⁵⁵, וגם שיש איזה טעם לפסול בלי שיהי' בו שום שינוי. אבל זה ודאי עכ"פ שהמהר"ם אלשיך בעצמו ס"ל שההרכבה גורמת תערובת המינים וכפי שכתבתי למעלה בשמו.

ג) וידועים המזה דברי הבית אפרים (שם) שהאריך מאוד לחלוק על הדעה הסוברת דע"י ההרכבה נשתנית המין, ואע"פ שיש ראי' מן הירושלמי (כלאים פ"א ה"ד) שאמנם יש איזה שינוי בענין המראה והטעם, כתב⁵⁶ דאין זה אלא מחמת מהירות או איחור הגידול ושינוי מהות היניקה, אך לא תערובת מינים ממש. והרי זה דומה להיניקה מן הארץ אע"פ שיונק מהאילנות הסמוכים ולא ס"ד לפסול משום זה⁵⁷. והעלה לפסק הלכה שאע"פ שכבר נתפשט המנהג לאסור מורכב ודאי ממש, אבל אם לוקחים יחור המורכב וחותכין אותו משם ונוטעים אותו באדמה, הרי הוא כשר כ"ז שאין בו שינוי מהאתרוג הכשר⁵⁸. וכ"כ בספר יהושע (פסקים וכתבים סי' קנה) ובחלקת יואב (או"ח סי' לב בסופו) ובשו"ת שארית ישראל (או"ח סי' כט).

ד) בשו"ת השיב משה (שם) האריך ג"כ שהפירות הולכין אחר מין הענף, ואע"פ שיש יניקה מאינו מינו אין זה פוסל את האתרוג מדינא. ומטעם זה התיר לצאת באתרוגים שהיו מרעישין עליהם שהיו מורכבים, מפני שאין זה אלא חשש בעלמא. אבל אפילו מורכבים ממש התיר לצאת בהם ולברך עליהם במקום ושעת הדחק שאין נמצא שום אתרוג כשר.

ה) גם הטעם אשר חידש לאסור המורכב הוא כדי שיהי' שייך אף שאין בו אלא יניקה בעלמא. והוא שהרי טעם האתרוג והלימון משונים זה מזה. וא"כ כשהפרי על הענף אתרוג ומין אילן השורש הוא לימון, נמצא דאין טעם עצו ופריו שוה.⁵⁹

54. פי' דנוח יותר לומר שהענף יתהפך להיות דינו כמין השורש, משהפרי ישתנה ממינו. אבל אע"כ יש לאסור כי צריך שהאתרוג יגדל על אילן ששמו "הדר", דהיינו שהאתרוג נקרא כן בלה"ק כמש"כ הרמב"ן ז"ל בפירושו עה"ת. וכבר דקדק כן בליקוטי הערות בסי' קפג אות א על דברי החת"ס ז"ל, והביא כן גם מדברי כמה אחרונים שכתבו כן ע"ד עצמם.

55. וכמו שדקדק גם השב"י מדבריו. וגם חכמי הטבע של זמנינו אומרים שאע"פ שהיניקה אינה גורמת שום שינוי מהותי, יתכן שיהי' בו יותר מים הן בהמיץ והן בהקליפה המצהיבה ביותר ע"ז. ונגרמת ע"י השורש של מין האחר מוביל להענף יותר מים, ממה שהיתה היכולת ביד שרשי האתרוג.

56. ד"ה ועכ"פ הא קמן.

57. בד"ה ולפי דרכינו. ויותר מזה מצינו בירושלמי (כלאים פ"א ה"ז) דר' שמעון ברבי הוה משקי פרסתקי' יין מבושל בשביל למתקה. והרי כ' הרמב"ם ריש פ"ג מהל' כלאים אשר גם ע"י עבודת הארץ יכול הפרי להשתנות עד שתדמה למין אחר לגמרי.

58. והעתיקו בביכורי יעקב (בתוס' ביכורים לסי' תרמח), ובשו"ת חכמת שלמה (ב-ד) שבסוף ספר הר המור, וכ"כ במצפה ארץ סוסי' נד. ובשו"ת מנח"א (ח"ג סי' עז) כתב דהסומכין על הבי"א יש להם ע"מ שיסמוכו ובפרט בשעה"ד. ובספר זכור ימות עולם (ח"ג ע' קצא-קצב) כתב ש"כ אדמו"ר בעל דברי יואל מסאטמאר צוק"ל שיבא מאד את סברת הבי"א, ושהוא עולה יפה עם חכמת הבוטניקה, אע"פ שדעתו הי' שלא התיר הבי"א אלא בשעת הדחק שהרי כתב דבמקום שיש יאנאווע נקי יקח משם.

59. ושוב דחה לי' בעצמו מפני שהיחור המגדל את הפרי להיות כמותו נקרא שפיר עצו וא"צ שיהי' טעמו שוה להעץ של אילן השורש. וכ"כ הב"ח בתשובתו אשר מסתמא לא ישנה העץ את טעמו מחמת היניקה, ומשמע שלא חשש

ו) גם בשו"ת בר ליואי (ח"א סי' לד) האריך להוכיח שאין ההרכבה משנית את המין כלל, ושעפ"ז א"צ לחוש כ"כ בסתם.

ז) בשו"ת "פרי עץ הדר" (לבוב תרו - סי' יא דף לד ע"א) שהוציא לאור הרב אלכסנדר זיסקינד מיניץ ז"ל בענין אתרוגי קורפו, כתב שביקר במקרה ברוסיה בקריפיץ הסמוך לראדול עם בני ביתו וקנו בגן אשר שמה יגדלו למאות ולאלפים אתרוגים, איזו אתרוגים מהודרים. ואחר כך כשלקחו למרקחת מצא אותם כולם בלי שום שינוי מן הסימנים שנאמרו לכשרות, אם כי בודאי מורכבים המה⁶⁰. עיי"ש.

ח) בספר שמן המשחה (דף קל, יו"ד סי' ג) ובמשנת ר' אליעזר (טולידו ח"ב יו"ד סי' נא)⁶¹ כתבו אשר נתאספו רבני קושטא וביררו הדבר במקומם אשר המורכבים שוים לגמרי בתוארם לשאינם מורכבים, והעלו עפ"ז שאין לסמוך על סימנים, כי השתא הכא נתחכמו הגננים לעשות באופן שגם במורכב יהיו כל הסימנים מבפנים כמו מבחוץ.⁶²

ט) בקונטרס פרי עץ הדר (ירושלים תרלח) נדפס שם העדות שנתקבלה ע"י גדולי ירושלים משלשה רבנים מומחים ויראים שנשלחו לבדוק את מטעי יפו אשר שם ניטעו שתילים וגם גרעינים מקורפו, ומצאו ביניהם הרבה אילנות שהרכיבו אותם ע"ג לימון מתוק. וניכרת ההרכבה ע"י בליטה באילן במקום התלכדות שני המינים. ועכ"ז הפירות מאילנות מורכבים היו שוים ודומים ממש לאותם שלא היו מורכבים.⁶³

י) וביותר נתברר הדבר באתרוגי קאלאבריע של זמנינו ע"י הרב ישעי' גרויס שליט"א אדמו"ר מקערעסטיר מה שראה במו עיניו בעת שירד על שדה ללקוט, כמו שנדפס בקונטרסו "בירור הענינים בענין האתרוגים מיאנאווע"⁶⁴ ולאחמ"ז באריכות יותר בקונטרס מסעות ישעי' באידיש. וכן האריך בענין זה הרב יהודה קעלער ז"ל בקונטרס פרי עץ הדר שבספרו מנחת יהודה וירושלים שהי' ג"כ יורד על השדה לברר הכשרים מתוך

אלא לאותו היחור בלבד. ובחלקת יואב (סי' לב ענף ג) דחה ע"פ דברי כפות תמרים הנ"ל שכתב דגם טעם עיצם של שאר מיני ציטרין הם דומים לחריפות הקליפה, שגם זה שיה דומה כמעט בכל המינים.

60. לכאורה נכונים דבריו במה שאמר שהם בודאי מורכבים כי לא מסתבר אשר ברוסיה הקרה יוכלו לגדל בלא הרכבה, אע"פ שעל עיקר דבריו בענין אתרוגי ראפיזא ואייא חלקו רבים עליו (שו"ת לב חיים ח"ב סי' קא-קכג, בשו"ת חכמת שלמה הנ"ל סי' ג, בנחלת יעקב שם, בתשובת מהרי"א עניול סי' יז ויח, וש"מ מהדורא תליתאי ח"א סי' קמד).

61. הובאו בשדי חמד (אסיפת דינים, מערכת ד' מינים, סי' א אות ג) ובשו"ת סאב קדישא (ח"ג סי' יב) ובלימוד זכות (סי' א).

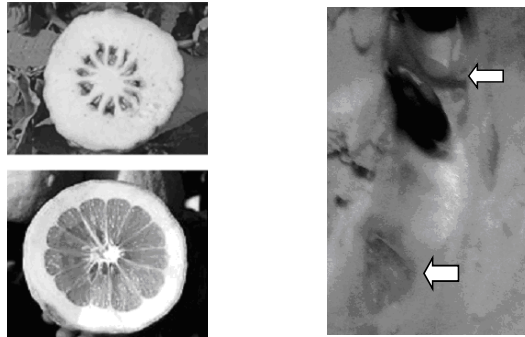
62. ובשו"ת תורת חסד (ח"א סי' לד אות ו) כתב ג"כ דיש להסתפק שמא נתחכמו הגננים, אלא שלא ראה לאחד מהאחרונים שיוכיח חששא זו. אך אם האמת שנתחכמו לעשות בענין שאין בו שינוי כו"ע סברי דפסול, ופליגי עמ"ש בספר זרע אמת שבאופן שאין בו שינוי, הרי הוא כשר אפילו אם הוא מורכב.

63. אע"פ שודאי ה' הפרש בין פירות שתילי קורפו שנצטיינו ביפיים ובמספר הפיטמות, ולא היו מגיעים לגודל כ"כ כמו אתרוגים שהיו באה"ק מקדמת דנא שהיו מגיעים לגודל מאוד אם מניחים אותם באילן, ולא היו מצטיינים ביופי כ"כ ולא מתקיימה בהם הפיטמא כ"א אחד מני אלף כשהפיטמא עבה מאוד. אך מה שכתבו שאין שום חילוק, היינו בין מטעי קורפו הכשרים שהיו גדלים על שרשי עצמם ולא הורכבו על לימון, ובין אותם שהורכבו על לימון או פורטוגאל. והי' שם דיון אם יש להתייר את הברוקים ממטעי יפו שהיו בהם הספק שמא הם מתולדות המורכב, והסכמת גדולי ירושלים היתה לאיסור. ואי"ה במאמר הבא נדון אם יש לפסול את אתרוגי קאלאבריע של זמנינו מחמת אותה הפסק.

64. בשנת תשכב. ומשם הועתק ל"דבר אל הקורא" של הרב שרגא שלומאי ע"ה מכפר הראה הנספח לקונטרס "פרי עץ הדר" ירושלים תרל"ח שחזר והוציאו לאור בשנת תשכב, ולספר ארבעת המינים השלם.

הפטולים בעת הקטיפה. וכן מעידים הרבנים המכשירים וגם המשגיחים היורדים על השדה איך שהאילנות שנמצא בהם בליטה הסובבת כדמות כתר, שהם מורכבים ממש ע"ג מין אילן אחר⁶⁵ שפרי עיצם שונה לחלוטין מתבנית פרי האתרוג. ועכ"ז נמצא בפירותיהם כל סימני כשרות הנמצאים באתרוגים הכשרים אשר שם בלי שום שינוי. והדברים ברורים בלי שום ספק.

יא) עוד ראי' שאין עלי' תשובה מן האתרוג התימני שע"פ רוב אין לו חוטי מיץ כלל, אע"פ שבמקרים מועטים מוצאים חוטי מיץ באתרוגים שלהם הבלתי מורכבים (כמו הימיני שבתמונה שיש לה חוט של מיץ בין גרעין לגרעין, וגם חוטים מקובצים מלמטה אחר הסיום של החדרי זרע)⁶⁶. ואפילו כשהרכיבו הגוי ע"ג אילן המוציא פרי בעלת מיץ הרבה, לא נתהוה בתוכו שום מיץ כמו שהוכח ע"י האוניווערזיטעט של קאליפארניע⁶⁷ (בשמאל האתרוג התימני כשהוא עדיין מחובר באילן המורכב ע"ג מין לימוץ שבתמונה שתחתיו).

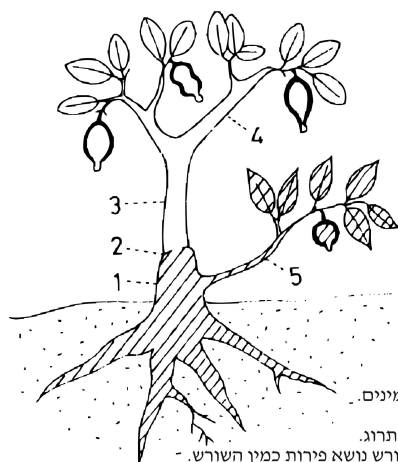
יב) גם ידוע ומפורסם איך שכמעט כל מיני ציטרוץ בוזמינו אינם נטועים על שרשי עצמם, אלא מורכבים על עצי שורש ממינים אחרים אשר פריים אינו טוב כ"כ למאכל, כגון הלימוץ המתוק או התפוזי המרה. וכל זה בלי שום דאגה שהדבר יזיק להפרי או ישנה את תולדתה, ודבר זה עושים בכל מיני פירות ובכל האקלים. והסיבה שעושים כן הוא מחמת שאותן הפירות שהם טובים לאכילה אין עצייהם חזק כ"כ, והמה מוכשרים לקבל הזיק מן הקור והרוטב וגם כל חלי ומכה המתחדש בכל יום תמיד. ולכן סמוך לארץ ישימו השורש האחר שיש לו הגנה נגד מיני ההזיקות, ולמעלה ע"ג יבוא היחור מהמין המבוקש לגדל פירותיו למינהו, וקושרים אותם ביחד עד שנעשים גוף אחד ומ"מ נשאר סימן במקום החיבור. (בתמונה סדר הרכבת יחור ע"ג שורש).

65. קצתם על אילן של תפוזי מרה שקורים לו אראנדוש"ע מאר"ע, ועוד מינים אחרים הנבחרים ע"י המומחים מטעם הממשלה (שמעתי שהחוק הוא שלא לטעת שום עץ אתרוג בכל המדינה בלי הרכבה, ומרשים רק כפי הנצרך לבב"י).

66. ולפי מה שאומרים הרבנים הנותנים הכשר על האתרוגים שאינם מורכבים הוא דבר מצוי שימצאו מעט חוטי מיץ בתוך אתרוג תימני כשר ובלתי מורכב. וכ"כ בספר בארות יצחק בהלכות לולב (סימן כ ס"ק קי) אשר שמע מוקני תימן שהאתרוגים בתימן היו בהם מים קרושים כקרח בין גרעין לגרעין, ושמצא איזה אתרוג בב"ב שהי' כן.

67. כמובן בלא ציווי ישראל ח"ו.

אילן מורכב

- 1) עץ של מין השורש (משורטט בקיים).
- 2) מקום חיבור שני המינים.
- 3) היחור של אתרוג.
- 4) ענפיו נושאות פרי אתרוג.
- 5) ענף הגדל על עץ השורש נושא פירות כמין השורש.

התמונה נדפסת ברשות החוקר התורני הרב אליעזר גולדשמידט ניי

*

אופן יצירת פרי הנעקטאריין⁶⁸

אך בכ"ז רואים איך שחדשים לבקרים יוצאין מיני פירות חדשים אשר לא שערום אבותינו, ושגור בפי העולם שזה באה מכח ההרכבה. וכן כתבו הגאונים בעל מנח"י (ח"ג סי' כה) ואגרות משה (ח"ד או"ח ב סימן נח) ז"ל לדון בדין ברכת שהחיינו על הפרי הנקרא נעקטאריין וכותבים שנבראת ע"י ההרכבה משזוף ואפרסק, עיי"ש. אבל לפי דברי הטבעיים אי אפשר שיווצר פרי חדש ע"י הרכבת יחור ע"ג שורש⁶⁹ דהרי הגננים שאינם ב"ב עושים כן בכל יום והרי הפירות כמו שהיו⁷⁰. אבל הפירות החדשים יוצאים ע"פ תערובת אבק נכרי' בתוך הפריחה בעת החנטה הנעשית רק ע"י הבקיאים בדבר היטב וממונים ע"ז מטעם הממשלה⁷¹, וכאשר עולה להם לחדש מין שהוא בעל תועלת הם מוכרים אותם להגננים לנטוע אותם.

ודבר זה ידוע מפי חז"ל (פסחים נו ע"א, ופירוש הדברים בתויו"ט על המשניות פ"ד מ"ח) שהפרי לא יתפתח מהנץ⁷² המתנוצץ בעת החנטה בלבדו, אם לא יהא נקלט בתוכו מהאבק של אותו המין כדי לפתח בראשונה את הגרעינים. ורק לאחר כן יתעבה תחתיתה של הנץ יותר ויותר עד שניכר בו צורת הפרי.⁷³

68. Nectarine, ומדובר במין הנקרא Brugnion בצרפתית.

69. Budding, Grafting או Tip shoot grafting.

70. וכן אין רואים שום שינוי בבדיקת DNA.

71. המכונה בא"י בשם "הכלאה" Breeding, Hybridization, Out-cross pollination.

72. שהוא כמו עמוד גדול המכונה עלי או Style שהוא הפיטום אצל האתרוג, ועליו נמצא השושנתא הנקרא Stigma.

73. ובמשך גידול ובישול הפרי, מתייבש ונופל הפרח שלמעלה ברוב ממיני הפירות חוץ מקצתן בקצת ממיני האתרוגים.

ובמיני אילן יש אשר המקלות הדקים של אבק גדלים באותה פרח אשר בה הנץ שהיא צריכה לקבל ולקלוט מן האבק כדי לגדל ולהצליח ולעשות פרי, וכן הוא המציאות בכל מיני ציטרונין⁷⁴ (בתמונה פרחים של אתרוג וניכר בהם הנץ שממנה יוצר הפרי ומקלות האבק שסביבותיה). ויש אשר מקלות האבק מצויים בפרחים בפנ"ע, ואפילו באילן אחר לגמרי מאשר פרחי הנקבה אשר בתוכם יגדל הפרי. כדי לייצר את הפרי צריכים לעשות פעולות אדם כדי להביא את האבק שעל המקלות אל השושנתא שבראש הנץ. הידועים בטבע זו הם דקל התמר וגם פרי ה"קיווי"⁷⁵.

ודבר זה אפשר לעשות עם הפרחים בעצמם, דהיינו לקרב את מקלות האבק אל הנץ ולהגיע את האבק על השושנתא, ואפשר לעשות כדוגמה זו גם ע"י אמצעי כגון קיסם וכיוצ"ב. או אפשר לעשותו ע"ד גרמא דהיינו לקרב את פרחי האבק אל כללות ענפי הנקבה, ולנערם שיצא מהם האבק עד שיהא נקלט מאליו. ואפשר שיקרה כעין זה מאליו ע"י הרוח אם האילנות גדלים בקירוב. או ע"י דבורים⁷⁶, שמניחין לתוך השדה כוורת דבורים המוצצין את הפרחים, או מפזרים עליהם אבק מפריחה הקודמת, וכאשר יבואו אל פרחי הנקיבה יגיע להם ממילא את האבק הדרוש.

ופשוט שכמו שצריך הנץ שהוא הנקבה שבפרח להתפתח ע"י אבק של מינו כדי לאפשר תולדת פרי אשר זרעו בו למינהו, כן מי שרוצה לייצר מינים חדשים אשר הוא חושב שיהי' בו תועלת, הדרך ישר בעיניו להגיע להם אבק של אינו מינו. והוא הדוגמא להפרידה שנוצרה ע"י הרבעה של סוס וחמורה או להיפך. ודבר זה הם עושים בין כדי לייצר פירות חדשים שיהיו טובים למאכל, וגם לחדש מיני אילנות שיהי' להם שרשים טובים וחזקים וגם הגנה טובה נגד המחלות, ומשתמשים בזה כדי להרכיב על גביהם כל מיני הפירות.

אבל אבק של אינו מינו אינו נקלט בקל כ"כ כמו של מינו, ולכן אינו מצליח בכל פעם אף לאחר ההשתדלות. והמומחים העובדים ע"ז אינם סומכין על הגרמא או מקרה, אלא מבררים את הדברים מכל צד. א) שיהי' הזמן הנכון שהנץ ראוי לקבל. ב) שיהי' האבק בעל איכות וכמות הדרוש. ג) לסלק מקלות האבק של מינו כדי שתצטרך לקבל ולקלוט את שאינו מינו. ד) ואחר סיום הדברים לעטוף את אותה הפריחה שלא יבוא לה אבק של מינו ע"י הדבורים והרוח, וגם להגן עליה מכל פגע ומקרה.

74. מלבד קצת מהם שאף שיש להם זרין מ"מ אינם יכולים להפירות זו מזה מחמת סיבות שונות, ומפרין אותם במין אחר דומה. ויש אשר יתרגל מחמת ההכרח לגדל פירות בלי אבק, אבל לא יהי' בהם גרעינים כמו ביצי דספני מארעא.

75. Kiwi.

76. או שרצים דומים, ונקראים Pollinators.

ההרכבה של אבק אינה משנית את כללות האילן, אלא באותה הנחן שנתפתחה על ידו שיתכן שיהי' קצת שינוי באותה הפרי. אבל עיקר השינוי יהי' בתולדתה פירוש בהגרעינים שמאותו הנחן, שהם דוגמת הביצה הנוצרה מהרבעה של שני מינים. וכשנוטעים אותם הגרעינים באדמה יתגלה לנו מין מחודש לגמרי כמו הנעקטאריין הנ"ל שבמראיתו טעמו וממשו הוא משותף ממש משני הוריו שהם האפרסק שקורין פערזשייך⁷⁷ עם השזיף שקורין פלויים⁷⁸.

ולא נפלאות הוא ולא רחוקה הדבר הזה לאמר על הפרי שקראו לו הקדמונים גרצ"י שהי' מין חדש משותף הנוצר ע"י הרכבת אבק מאתרוג ולימרון ע"ד שנתבאר, אחרי שהנך רואה איך שהיתה ענין השינוי שבינו לבין האתרוג נחשב לשינוי ברור בעיני הפוסקים, עד שהיו רגילים להכיר אותם בשוק בראיית העין וע"י סימנים מובהקים. לא כן הוא בענין מציאות הרכבתו בכלל כמו שנסתפק בה בעל איתן האזרחי, ויותר בענין אופני הרכבתה שנסתפק עליה הרבה, ועוד יותר נתקשו מפני הסתירה מדברי רש"י שמשמע שאין ההרכבה משנית כלום.

וכן רואים מכל דברי הפוסקים שהעתיקתי למעלה אשר פירשו השאלה של הגרצ"י מחמת שהוא בריאה חדשה. משא"כ אותם שטענו שאין ההרכבה משנית את המין, יש לפרש דבריהם בענין ההרכבה של יחור ע"ג שורש. ולפי"ז יש להשוות את דברי הפוסקים בענין המציאות.

ולא תקשה ממה שכתב הלבוש לאסור הגרצ"י מחמת שנעבד בו עבירה, שהרי גם הגאונים הנ"ל דנו בענין ברכת שהחיינו על פרי הנעקטאריין מחמת שעיקר בריאתו הוא ע"י הרכבה. והעלו מטעם זה למנוע מברכת שהחיינו על פרי כזה שנראה כאילו מודה לה' על שחידשו לנו פירות מחודשות ע"י עבירה, ואין זה מברך אלא מנאץ.⁷⁹

(ב) גם החזו"א ז"ל (כלאים ב, טז) פסק לאסור ליתן שרף בלב האילן ממין אחר אם יש בו כח הולדה כגון שיתהפך ליחור, ולא התיר אלא באופן שנעשה רק בדרך השקאה להיטיב צמיחת האילן שנבלע כולו בתוכו ואין רישומו ניכר. ופסקו הגאונים בעל מנחת יצחק (ח"ז סי' יב אות ב) ז"ל ולהבחל"ח בעל שבט הלוי שליט"א (ח"ט סי' רכד) ע"פ דבריו, אשר הרכבת האבק של מין בשאינו מינו הנועדה לייצר פירות חדשים, הוא בכלל האיסור דאורייתא⁸⁰ של הרכבה.

(ג) וכן הגרש"א ז"ל במנחת שלמה (תנינא סי' ק אות ז, ע' רצא⁸¹) פסק לאיסור בנתינת שרף. וחילק שם בין הרבעת בהמה דס"ל⁸² דלא נאסר העברת זרע אלא באופן של גוף בגוף, מדכתיב "בהמתך" דמשמע גוף. אבל בהרכבה דכתיב "שדך" אין שום חילוק באיזה אופן שנעשה תערובת המינים.

77. ובלע"ז Peach.

78. בלע"ז Plum.

79. ובפרט הגאון אגרות משה ז"ל שהאריך כ"כ מה שלא הי' דרכו אפילו בשאלות חמורות, ושמעתי שעשה כן יען שרצה להודיע חומר האיסור שיש בוה.

80. או ספק איסור דאורייתא לדעת המנח"י.

81. או חלק ב בכרך האדום בע' האחרון.

82. וכן ס"ל להחזו"א הנ"ל והאג"מ, אבל יש חולקים ע"ז ויתבאר אי"ה במאמר הבא.

ויש לעשות סמוכין לחילוק זה מדברי החת"ס בחידושו (סוכה ל ע"א) שעמד ע"ד הלבוש הנ"ל שכתב לאסור הגרטיז"א מחמת שנעבד בו עבירה, והקשו עליו שהרי אפילו בהמה היוצאה מההרבעה של שני מינים כשרים הי' כשר להקרבה אי לאו דמיעטו קרא, והטעם מחמת שכבר נשתנה, ולמה יאסר הפרי מן המורכב.

וכתב לתרץ בזה"ל: ומה שהקשה שהרי נשתנה ונעשה ממנו אתרוג. י"ל אדרבה עיקר הקפידא דכלאים משום הפרי, שהרי מותר להרכיב ב' מיני אילני סרק כמבואר בשו"ע יו"ד. אלא עכ"ח הקפידא משום ב' הכחות המעורבים בהפרי, וא"כ משעה שנעשה האיסור לא נשתנה, דהפרי גופי' איסור הוא. משא"כ בבהמה אין הטעם משום הולד, שהרי אפילו עקר ועקרה אין להרביעם. ש"מ דגוף ההרבעה נתעב ולא הולד א"כ שפיר הוי שינוי, ומשו"ה איצטריך קרא למיפסל בבהמת כלאים מקרבן, עכ"ל.

והחזו"א חילק באופן אחר אשר אה"נ דבבהמה שייך שיהי' ברי' שלימה דהיינו כמו שהוא חי, וע"כ אין לאסור באבר תלוש או מת. אבל ההרכבה באילנות עכ"ח הוא ביחור הנחתך, וא"כ אפילו השרף מן האילן או מהפרי לא יצא מכלל גוף. ואם אמרו כן בשרף שאין יכול לשנות את מהות הפרי בשום פנים ואופן, הרי כ"ש באבק שהוא הזרע ממש. וזה אין צריך להאמר באם עושים ההרכבה בגוף הפרחים עצמם, שדומה ממש להרבעה של גוף בגוף והוא ק"ו מההרכבה של יחור באילן באופן שלא שייך תערובת המינים, ויתבאר עוד בס"ד.

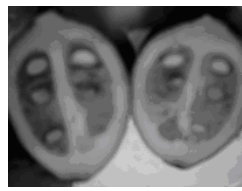
ובדרך זה יתיישב גם מה שנתקשו האחרונים⁸³ בענין הסימנים, שהרי רואים כמה וכמה מורכבים שיש להם סימנים ככשרים ולאידך גיסא הרבה כשרים שאין הסימנים שלהם מבוררים כ"כ. וראיתי פרי שהובא מארץ יון⁸⁴ שגדל על אילן הניטע על שרשי עצמו, וחזין ממה שיש לו פיטום וקצת חוטם הוא דומה יותר ללימון מאשר לאתרוג (ראה בתמונה) וכמו שתיארו הפוסקים ז"ל להגרצ"י שהמוץ שלו רחב והקליפה דקה וחלקה בלי שום בליטות, גם הגרעינים הם לרוחב ממש, והעוקץ שלו דק ובולט לחוץ ממש⁸⁵. ולפי"ז יש להבין גם מה שכתב הג' ר' אבא הלוי ז"ל בשם המביאים את הגרצ"י שהוא נתבשל במוקדם מהאתרוג, שהרי ידוע שהאתרוג אינו מתבשל בגודל שמוכרין אותו בשוק אלא בתלוש וע"י תחבולות. ואילו מניחין אותו הי' גדל והולך עד לגודל של אבטיח גדול, וכמעשה דר"ע (סוכה לו ע"ב) שהרכיבו ע"ג כתיפו והי' מתבשל אח"כ. משא"כ הלימון⁸⁶ והגרצ"י וכן הפרי שבתמונה שמתבשלים בקוטנם.

83. ראה בית מאיר (ס' ו), ערוך השולחן (תרמח כח) ועוד יתבאר במאמר הבא.

84. גריכנלאנד, Greece. וי"מ גרעק"י גבי עופות ע"ש שבא מיון שגם האי קפריסין הי' שייך להיונים שנקרא גרעק"ן.

85. כבר נפל מן הפרי קודם עשיית התמונה, ויש להסיק מזה שאינו דר באילנו משנה לשנה.

86. גם על הלימון גופא אומרים החוקרים ("הליכות שדה" שם) שנברא ע"י הכלאת האתרוג עם התפוז מרה. ויש תמונה ממה שנמצא בספר ישן של ציורים הנקרא *Nürbergisches Hesperides oder gründliche Beschreibung der elden Citronat Citronen und Pomeranzen-Frücht* שנצטייר ע"י א"י מלפני כשלוש מאות שנה, שהי' מגדל אתרוגים ושאר מיני ציטרוין בפרדס של בנין Greenhouse שבנה לו בעיר נירמברג שבארץ אשכנז, ונמצא בתוכו ציור של לימון שקרא לו *Limon Salerno da Genoua 1698* ומצד החוץ שלו נראה כאתרוג והפנימי כלימון ממש.

אמנם לאור סתימת הפוסקים בזה לא מסתבר לפרש באופן שלא יהי' בו שום ענין של הרכבת יחור באילן. גם יש לי עוד עיונים בדברי חז"ל אשר עדיין צריכים ישוב, ויתבארו אי"ה במאמר הבא. ואח"כ נחזור להחקירה אם עדיין שייך מעלת המסורת אחר שנתגלה בבירור שרוב האילנות אשר שם המה מורכבים, ולע"ע אין לנו שום אופן לברר על המטע שבידינו אם הוא יחור מן המורכב או מן הכשר.

אתרוגי יאנעווע – מעשה רב

עתי אספר, לכת"ר במה שבדידי הוי עובדא פעם אחת קודם חג הסוכות ישבתי בחדרו של מו"ר הגאון זצ"ל [רבי חיים סולובייצ'יק מבריסק] והי' שם עוד אנשים ממקרביו ובתוכם ר' יעקב ליפשיץ בן הגאון משדליץ איש למדן מנכבדי עיר בריסק מעדת הפרושים, והביאו אז לפני הגאון זצ"ל כמה אתרוגים יפים ומהודרים, ואמרתי לו כי אצלינו חסידי (קופוטס) מהדרים לקחת דוקא אתרוג גינובא (הנקראים בפי העם אתרוגו "יינווערי"). והשיב ר' יעקב ליפשיץ ע"ה, אצליכם החסידים, בביטול, כלומר כאומר מה יש להביא ראי' מהחסידיים, אמרתי לו ומה יאמר מר אם גם החת"ס כתב כן באו"ח סי' רז, אז אמר הגאון זצ"ל הביאו לי את החת"ס וראו כדברי כן הוא, אז אמר לי הגאון זצ"ל: הריצו טלגרמה לאביכם הרב שליט"א כי ישלח לי אתרוג יאנוועווער, ועשיתי כדבריו.

(הגאון ר' יהודא לייב דון יחיא זצ"ל מתלמידי המובהקים בישיבת וואלאזין של הגר"ח מבריסק. נדפס בקובץ זכרון יצחק להג"ר יצחק ניימאן, ירושלים תשנ"ט עמ' קמא)